

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

SAMİRƏ AQİL qızı XƏLƏFOVA

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTLƏRİNDƏ
ARXAİK SÖZLƏR**

5706.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ-2018

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Buludxan Əziz oğlu Xəlilov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Nadir Baloğlan oğlu Məmmədli

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aytən Müslüm qızı Bəylərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universiteti

Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “ ____ ” _____ 2018-ci il saat “ ____ ”-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı şəhəri, Az 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ____ ” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:**

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Hər bir xalqın ictimai həyatında, iqtisadi münasibətlərində, məişət və mədəniyyətində baş verən inkişaf və dəyişmələrlə əlaqədar olaraq dilin lüğət tərkibində olan sözlərin bir qismi öz işləkliyini itirib arxaik fonda daxil olur. Müasir ədəbi dilimizdə öz istifadə imkanlarından məhrum olmuş bu cür sözlər tarixən normativ dil vahidləri kimi intensiv işlənmiş, dilimizin tarixi təkamül prosesində öz semantik gücünü itirmiş sözlərdir. Belə sözlərin bir çoxu istər yazılı, istərsə də şifahi dil baxımından struktur və semantik varlığını itirsə də, dialekt və şivələrimizdə, eləcə də qohum türk dillərində mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Elə buna görə də qohum dillərin leksik sistemləri arasında müqayisə aparmaq, eləcə də dilimizin tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək baxımından arxaik sözlərin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində əks olunan arxaizmlər, lüğətlərə düşməyən arxaizmlərdən fərqli olaraq, daha geniş arealda mənimsənilir və dil faktı kimi qorunub saxlanır. Digər tərəfdən, belə sözlərdə onların tarixi, struktur və semantikasi, eləcə də xalqımızın sosial, ictimai, siyasi, iqtisadi həyatı ilə bağlı əks etdirdiyi anlayışlar da saxlanmış olur. Bu anlayışlar xalqın məişət həyatının, ictimai təfəkkürünün, milli-mənəvi dəyər və səviyyəsinin göstəricisi hesab olunur. Aydınadır ki, ədəbi dilimizə yeni söz və ifadələrin daxil olması, eləcə də sözlərin bir qisminin istifadədən qalması daimi xarakter daşıyır. Bu prosesdə iştirak edən sözlərin işlənmə dairəsinin, mənşəyinin, qrammatik və digər xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi həmin sözlərin tarixi mühitinin, qədim və müasir türk dilləri ilə kəsişən və ayrılan cəhətlərinin üzə çıxarılması baxımından aktualdır. Digər tərəfdən, belə sözlərin dil mühitinin öyrənilməsi onların ümumtürk kontekstində araşdırılması ilə yanaşı, sırf Azərbaycan dilinə aid özünəməxsus mühitini də üzə çıxarmağa imkan verir.

Tədqiqatın obyektı. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətləridir (Bakı, 2006).

Tədqiqatın predmeti isə Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində işlənən arxaik sözlər, onların növləri, işlənmə tezliyi, mənşəyi, leksik-semantik qrupları və s.-dir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində işlənən, dilimizin müxtəlif qatlarına aid arxaik sözləri müəyyənləşdirmək, dildən tamamilə çıxmış, lüğət tərkibimizin passiv fonduna daxil olmuş, yeni söz və ifadələrlə əvəz olunmuş, eləcə də müəyyən müddət istifadəsiz qaldıqdan sonra yenidən

işləklilik qazanmış sözləri araşdırmaq, bununla da Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin dəyişmə və inkişaf istiqamətlərini üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Bu məqsəddən irəli gələn konkret vəzifələr aşağıdakılardır:

- izahlı lüğətlərin tədqiqi tarixini araşdırmaq;
- izahlı lüğətlərdəki arxaizmləri seçmək;
- leksik və fonetik arxaizmləri müəyyənləşdirmək;
- arxaik sözlərin leksik-semantik qruplarını tədqiq etmək;
- arxaik sözlərin mənşəyini türk, ərəb-fars, rus-Avropa dilləri üzrə qruplaşdırmaq;
- izahlı lüğətlərdəki arxaik sözlərin digər mənbələrdə işlənməsinə dair müqayisələr aparmaq;
- izahlı lüğətlərdə işlənən arxaizmləri nitq hissələri üzrə qruplaşdırmaq;
- bu lüğətlərdə işlənən arxaik sözlər içərisində yenidən ümumişləklilik qazananları müəyyənləşdirmək;
- izahlı lüğətlərə arxaik sözlərin daxil edilmə prinsiplərini dəqiqləşdirmək və s.

Tədqiqatın metodları. Lüğətçilik fonetika, leksikologiya, semasiologiya, söz yaradıcılığı, qrammatika, üslubiyyat, dil tarixi, ümumi dilçilik və digər sahələrlə sıx əlaqədədir. Ona görə də tədqiqat zamanı tarixi-müqayisəli, təsviri, areal metodlardan, eləcə də qarşılaşdırma, tutuşdurma və statistik hesablaşma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində işlənmiş arxaizmlər indiyədək ayrıca tədqiqat obyektinə kimi götürülməmiş, dilimizin tarixi inkişafı gedişində işləklilikdən düşmüş bu qrup sözlər kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Vaxtilə ədəbi dilimizin ümumişlək vahidləri sırasında olub sonradan arxaikləşən sözləri ayrı-ayrı mənbələrdən sistemli şəkildə axtarıb tapmaq, onların tarixi quruluş və məna dəyişmələrini bütövlükdə aydınlaşdırmaq nisbətən çətinlik törədir. Odur ki, müasir ədəbi dil baxımından arxaikləşən sözlərin tədqiqinin dilimizin izahlı lüğətləri üzərində aparılması daha sistematik nəticələrə gəlməyə imkan yaradır.

Bu baxımdan da dissertasiya işində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərindəki arxaizmlər toplanmış, onların tədqiq tarixi, leksik-semantik qrupları, mənşəyi, digər mənbələrdə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, eləcə də digər türk dillərində işlənmə xüsusiyyətləri araşdırılmış, nitq hissələri üzrə təsnifi aparılmışdır. Tədqiqat zamanı həmçinin xalqımızın mədəni və sosial həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələrin dilə qarşılıqlı təsiri araşdırılmış, insanların məişət həyatına

məxsus etnik, psixoloji və etik münasibətlərin dilimizin lüğət tərkibində yaratdığı dəyişikliklər aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada izahlı lüğətlərimizdəki arxaik sözlərin tədqiq və təhlilinin yeni istiqamətləri təqdim edilir. Azərbaycan dilinin inkişaf tarixində xüsusi rola malik olan arxaizmlərin leksik-semantik və qrammatik təhlili, onların digər mənbələrdə işlənməsi, türk dilləri və dialektlərimizlə müqayisəli tədqiqi, eləcə də lüğətlərdə arxaik sözlərin verilmə prinsipləri və digər məsələlərlə bağlı nəzəri fikirlər təhlil olunur, mübahisəli məsələlərə münasibət bildirilir. Bu baxımdan tədqiqat işinin nəzəri materiallarından leksikologiya, leksikoqrafiya, dil tarixi və dialektologiya sahəsindəki araşdırmalarda istifadə oluna bilər.

Arxaizmlər xalqın tarixi keçmişini əks etdirən ən etibarlı dəlil kimi xalqımızın etnogenezinin, tarixi və dil faktlarının üzə çıxarılmasında əvəzsiz mənbədir. Buradakı materiallardan lüğətlərin tərtibində, ali və orta məktəb auditoriyalarında, eləcə də dil tarixinə aid kursların aparılmasında istifadə etmək olar.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar:

Fonetik, leksik, qrammatik sistemi eramızın birinci minilliyində təşəkkül tapan Azərbaycan dilinin leksik sistemində cəmiyyətdəki inkişaf əlaqədar olaraq dilə yeni sözlər daxil olmaqla yanaşı, bəzi sözlər arxaikləşərək dilin passiv fonduna keçmişdir.

1. Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş və izahlı lüğətlərdə əksini tapan belə sözlərin tədqiqi üçün qədim yazılı abidələrə, daş kitabələrə, folklor nümunələrinə, klassik ədəbi nümunələrə müraciət edilməlidir;

2. Arxaikləşmə prosesinin intensivliyi, demək olar ki, dilin bütün sahələrində – həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik sistemlərində öyrənilməlidir;

3. Arxaikləşərək, işləklidən çıxaraq passivləşən sözlər unudulmamalı, izahlı və digər lüğətlərdə (arxaik sözlər lüğətində) ifadəsini tapmalı, onların yenidən dilə qayıda bilməsi prosesinə diqqət yetirilməlidir;

4. Arxaizmlərin tədqiqi, təhlili ilə dilimizdə gedən linqvistik proseslərlə yanaşı, xalqımızın mədəni inkişafında baş verən ekstralingvistik proseslər dəyərlən- dirilməlidir;

5. Həm leksik, həm fonetik, həm də semantik arxaizmlər ayrıca seçilib tədqiq edilməlidir;

6. Arxaizmlərin leksik-semantik qrupları ilə yanaşı, onların milli mənşəyi də tədqiq edilməli – türk, ərəb, fars, rus-Avropa mənşəli arxaizmlər seçilib qruplaşdırılmalıdır;

7. İzahlı lüğətdə əksini tapan arxaik sözlər bədii mənbələr və dialektlərlə müqayisəli şəkildə tədqiq edilərək, müasir dövrdə işlənmə dərəcələri müəyyənləşdirilməlidir;

8. Arxaik sözlərin tərkibində qorunan və Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən bütün nitq hissələrinin qədim abidələrdə də işləkliyi, zənginliyi, onlarda baş verən fonetik, leksik-semantik dəyişikliklər müəyyənləşdirilməlidir və s.

Tədqiqatın aprobeiasyası. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya ilə bağlı xaricdə və Azərbaycanda 3 tezis, 7 məqalə çap olunmuşdur.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya, giriş, üç fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində işlənən arxaizmlərin qısa lüğətindən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd olunmuş, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar irəli sürülmüş, aprobeiasyası və quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “**Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində işlənən arxaizmlər və onların növləri**” adlanır. Burada türk, eləcə də Azərbaycan lüğətçilik tarixinə nəzər salınmış, göstərilmişdir ki, türk xalqlarının lüğətçilik tarixi qədim və zəngindir. Bundan başqa, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində işlənən arxaizmlərin növlərindən bəhs olunmuşdur.

Dissertasiyanın birinci fəslinin “**Lüğətlərin yaranma tarixi və Azərbaycan lüğətçiliyi. İzahlı lüğətlər**” adlanan birinci yarımfəslində Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsəri XI əsr türk xalqlarının dil xüsusiyyətlərini izah edən ilk lüğət kimi dəyərləndirilmişdir. Bundan başqa, Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov, Ə.Orucov, H.Həsənov, A.Qurbanov, R.Rüstəmov, T.Əfəndiyeva, B.Xəlilov və başqa görkəmli dilçi alimlərimizin həm lüğətlər, həm də köhnəlmiş sözlərlə bağlı fikir və mülahizələri araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Bu yarımfəsilə qeyd olunur ki, XIII əsrdə yaradılmış və müəllifin adı ilə məşhur olan “İbn-Mühənnə lüğəti”nin birinci hissəsində fars, ikinci hissədə türk, üçüncü hissədə monqol dili haqqında danışılır. Əsərin türk dili bölməsi iki hissəyə ayrılır. Birinci hissədə ümumi anlayışlardan, adların hallanmasından, feil formalarının düzəlməsindən, köməkçi nitq hissələrinin

işlənmə tərzindən danışılır. Sözlərin bir çoxu müasir ədəbi dilimizdə eynilə qalmaqdadır. Məsələn, ağac, buz, çanaq, beşik, qoyun, balıq, oğul, ata, yamaq, boyun, bilik, ölüm və s.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan lüğətçiləri sırasında Fəxrəddin ibn-Hinduşah Naxçıvani “Əs-Sihah əl-Əcəmiyyə” əsərində sözlərin asan qavranılması və tələffüzündəki çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün fonetik, leksik və qrammatik üsullara müraciət etmişdir.

1328-ci ildə Məhəmməd Naxçıvani tərəfindən yazılmış “Sihah-əl-fars” lüğətində Azərbaycan dilindən fars dilinə keçən xeyli sözə yer ayrılmışdır.

Görkəmli özbək şairi Əlişir Nəvainin “Mühakimətül-lüğətəyin” adlı əsəri XV əsr türk dillərinin lüğətçiliyi tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

XVIII əsrdə yaradılmış lüğətlərdən Məhəmməd Tağının “Fəhəngə-Türkiyə-Məhəmməd” əsəri monqol hökmdarının göstərişi ilə tərtib edilmişdir. Məhəmməd Tağı milliyyətçə azərbaycanlıdır.

L.M.Lazerev tərəfindən tərtib olunmuş “Турецко-татарско-русский словарь” (1864), L.Budaqovun çap etdirdiyi “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” (1871) lüğətləri, eləcə də Radlovun 1893-1911-ci illərdə nəşr etdirdiyi “Опыт словаря тюркских наречий” lüğəti XIX əsr lüğətçiliyində irəliyə doğru atılmış addım idi.

Türk dillərində ilk izahlı lüğət K.Nasri tərəfindən tərtib olunmuş “Tatar dilinin izahlı lüğəti”dir (1895-1896, Kazan). Lakin türk dillərinin izahlı lüğətlərinin sistemli tərtibi XX əsrin ikinci yarısından başlanır.

Azərbaycan ziyalıları tərcümə lüğətləri yaratmağa meyil göstərirdilər. 1920-ci ilə qədər tərtib edilən lüğətlərdən S.M.Qənizadənin, Ü.Hacıbəyovun, Q.Qarabəyovun lüğətləri diqqəti cəlb edir.

S.M.Qənizadənin “Rusca-türkcə lüğət”ində sözlər rus əlifbası üzrə sıralanmış, rus sözlərinin azərbaycanca qarşılığı canlı danışığ dilindən götürülmüşdür.

Ü.Hacıbəyov “Türki-rusi və rusi-türki lüğəti”ini hazırlamışdır.

Q.Qarabəyova məxsus “Türkcədən rusçaya lüğət” kitabı məqsəd və tərtib üsulu baxımından böyük maraq doğurur.

Filoloji lüğətlərdə sözlərin mənası ya izah olunur, ya ədəbi dil normalarına uyğun düzgün yazılışı və ya tələffüzü, ya da tərcüməsi verilir. S.Cəfərov filoloji lüğətlərin birdilli və çoxdilli olmaqla iki qismə ayrıldığını göstərir¹.

B.Xəlilov və A.Qurbanovun leksikologiya dərslərinə daxil olan bölgüyə əsaslanaraq, filoloji və ya linqvistik lüğətləri üç qismə ayıra bilərik: bir, iki

¹ Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, s.128.

və çoxdilli. Birdilli lüğətlərə aşağıdakılar daxildir: izahlı lüğət; dialektoloji lüğət; əcnəbi sözlər lüğəti; frazeoloji lüğət.

S.Ə.Cəfərov bu və ya digər dilin sözlərini özündə əks etdirən lüğətləri ümumi səviyyəsinə görə iki böyük qrupa ayırır: birincisi, ensiklopedik lüğətlərdir ki, bunlara dilimizdə qamus da deyilir, ikincisi isə filoloji lüğətlər adlanır¹.

H.Ə.Həsənov isə lüğətləri beş qrupa bölür: 1. Filoloji lüğətlər. 2. İdeoqrafiya lüğətləri. 3. Ensiklopedik lüğətlər. 4. Tədris lüğətləri. 5. Tezlik lüğətləri².

“Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları” adlı dərs vəsaitində qeyd edilmişdir ki, lüğətçiliyə “izahlı” sözünü ilk dəfə V.İ.Dal gətirmişdir.

İzahlı lüğətləri məqsəd, vəzifə və tərtibinin səciyyəsinə görə 3 yerə ayırmaq olar: 1. Bir dilin izahlı lüğəti. 2. Ədəbi dilin izahlı lüğəti. 3. Yazıçının izahlı lüğəti.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin tərtibinə 1945-1946-cı illərdən başlanmış və onun dörd cildə ibarət olması nəzərdə tutulmuşdur.

Lüğətin birinci cildi 1966-cı ildə işıq üzü görmüşdür. Onun tərtibində AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Ə. Orucovun böyük əməyi olmuşdur. İzahlı lüğətin sözlüyünün yaradılması işində iki fikir irəli sürülmüşdür. Dilçilərin bir qismi lüğətdə Nəsimidən tutmuş bu günə qədər yazılı ədəbiyyatda işlənən bütün sözləri, digər qismi isə M.F.Axundzadədən sonrakı dövrün leksikasının daxil edilməsini məqsədəuyğun bilmişlər. Bu fikri irəli sürənlər, əsasən, Ə.Dəmirçizadə və N.A.Baskakov olmuşdur. Onların fikrincə, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” yalnız bu dilin müasir normasına aid olan sözləri əhatə etməlidir. Sonra hər iki təklif nəzərə alınmış, orta bir xətt seçməyi münasib bilmişlər.

1990-2000-ci illərdə Azərbaycan dilinin izahlı lüğətləri çap olunmuşdur: 1. M.Mirzəyev. Talış toponimlərinin qısa izahlı lüğəti³; 2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: I c.⁴; 3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: II c.⁵; 4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: III c.⁶ 5. M.C.Məhərrəmov. İzahlı psixoloji lüğət⁷. 6. A.M.Abiyev. Azərbaycan-türk şəxs adlarının izahlı

¹ Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, s.128.

² Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, s.235.

³ Mirzəyev M.O. Talış toponimlərinin qısa izahlı lüğəti. Bakı: 1993, 64 s.

⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 3 cildə, I c., Bakı: “Çıraq”, 1997, 452 s.

⁵ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 3 cildə, II c., Bakı: “Çıraq”, 1999, 412 s.

⁶ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 3 cildə, III c., Bakı: “Çıraq”, 2000, 416 s.

⁷ Məhərrəmov M.C. İzahlı psixoloji lüğət. Bakı: Azərnaşr, 1999, 152 s.

lüğəti¹. 7. B.Ə.Budaqov, Q.Ə.Qeybullayev. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərinin izahlı lüğəti².

1998-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan-türk şəxs adlarının izahlı lüğəti”nin tərtibçisi Aydın Abiyevdir. B.Abdullayevin “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti” (1985) kitabçası və O.Mirzəyevin “Adlarımız” (1986) əsəri bu sahədə atılan ilk addım kimi qiymətləndirilmişdir.

“Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti”nin (1998) redaktoru akademik B.Budaqov, tərtibçiləri B.Budaqov, Q.Qeybullayevdir. Əsərdə indiki Ermənistan ərazisində qədim dövrlərdən 1988-ci ilə qədər mövcud olmuş toponimlərin izahlı lüğəti verilmişdir.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslə **“İzahlı lüğətlərdə i'lənən arxaizmlərin növləri”** adlanır. Burada arxaizmlər B.Ə.Xəlilovun bölgüsü³ əsasında təsnif edilərək, **“Lüğəvi arxaizmlər”** və **“Fonetik arxaizmlər”** adlı iki bölmədə tədqiq etmişdir.

Lüğəvi arxaizmlərdə sözün ifadə etdiyi anlayış və ya məfhumla əlaqədar olan əşya və hadisələr qalır, sözlərin ya özü, ya da mənası köhnədir. Bu baxımdan lüğəvi arxaizmlər iki qrupa ayrılır: a) leksik arxaizmlər, b) semantik arxaizmlər.

Leksik arxaizmlər əşya və hadisəni ifadə edən anlayışın qalması, sözlərin tamamilə arxaik plana keçməsi nəticəsində yaranan, müasir dilimizdə artıq unudulmuş, fəal işlənmə hüququ olmayan sözlərdir. Məs.: *aydır, ayıtmaq – demək, söyləmək; yey – yaxşı; iraq – uzaq* və s.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərinin dörd cildində 151-dən yuxarı leksik arxaizmə rast gəldik. Məsələn: *cələsə – iclas, məsələ; cürm – günah, təqsir; düş – yuxu; əncüman – məclis, cəmiyyət, şura; ətrak – türk elləri, türk tayfaları; digərgun olmaq – dəyişmək, pərişan olmaq* və s.

Semantik arxaizmlərdə sözlər öz köhnə formasında qalsa da, onların mənası dəyişir. Məs.: *kəpənək* sözü tarixən *yapıncı* mənasında işlənsə də, hazırda həşərat adı kimi qalmışdır.

İzahlı lüğətlərimizdə 100-dən yuxarı semantik arxaizmə rast gəldik. Məsələn: *kişi – adam//cins; aş – yemək//plov; al – ənlük; hiylə, məkr, yalan//qırmızı; divan – məhkəmə; arı//təmiz, saf; arı//çılpaq, boş, məhrum; bərqərar etmək//sabitləşdirmək, möhkəmləndirmək* və s.

Fonetik arxaizmlərdə sözün adlandırdığı məfhum qalır, sözün özündə

¹ Abiyev A.M. Azərbaycan-türk şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1998.

² Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: “Oğuz eli”, 1998, 362 s.

³ Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, s.28.

səslər dəyişir. İzahlı lüğətlərimizdə 50-dən yuxarı fonetik arxaizmə rast gəlinir: *xəlq//xalq; gamış//camış; üz//yüz; abxor//abxor* (Salyanda)//*abxur* (Lənkəranda) – *su içmək üçün qab; dəstgirə (qulp)//dəsgirə* (Bakı: Kürdəmir, Ordubad dialektlərində *toxunma səbət, zənbil*); *dustanə//dostyana* və s.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**İzahlı lüğətlərdəki arxaik sözlərin leksik-semantik qrupları, mənşəyi və digər mənbələrdə işlənməsi**” adlanır. Fəslin “**Azərbaycan dilinin arxaik sözlərinin leksik-semantik qrupları**” adlı birinci yarımfəslində Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərindəki arxaik sözlərin leksik və semantik qrupları araşdırılmış, A.Əliyev, S.Ə.Abdullayeva, B.Ə.Xəlilov, T.Ə.Əfəndiyeva, H.Ə.Həsənov və başqa dilçi alimlərimizin verdikləri bölgülər təqdim edilmişdir.

Dilimizdə olan sözlərin istifadə dairəsini, diferensiallaşmış leksik, semantik qruplar yaratmasını nəzərə alaraq onların lüğətdə verilməsini iki qrupa ayırmaq olar:

I. Ümumişlək sözlərin izahlı lüğətdə verilməsi. II. Məhdud dairədə işlədilən sözlərin lüğətdə verilməsi:

a) xalq danışıq və dialekt sözləri; b) terminlər; c) peşə-sənət sözləri; ç) köhnəlmiş sözlər; d) ekzotik sözlər; e) poetik sözlər; ə) arqo, jarqon və vulqar sözlər.

“Arxaizm” sözü lüğətdə dilçilik termini kimi qeyd olunmuşdur. Yunan sözü olub, mənası köhnəlmiş, yaxud istifadədən çıxmış söz, ifadə şəklində verilmişdir. İzahlı lüğətdə “arxaizm” və “tarixizm” ifadələrinin adı çəkilmir. Bu kateqoriya “köhnəlmiş sözlər” termini altında şərh olunur. Nəzəri dilçilik ədəbiyyatında köhnəlmiş sözlərin növləri kimi təqdim olunan tarixizmlər və arxaizmlər lüğətdə cürbəcür terminlərlə – etnoqrafiya (etnoqr.), məhəlli (məh.), dini (din.), danışıq (dan.), klassik ədəbiyyatda işlənən söz və ya ifadə (klas.), köhnəlmiş söz (köhn.), qədim söz (qəd.) adları altında verilir. Fikrimizcə, bu bölgü nəzəri dilçilik ədəbiyyatında verilən bölgü ilə eynilik təşkil etmir. Lüğətdən istifadə edənlərdə fikir dolaşılıqlığına, çaşqınlığa gətirib çıxarır. Bu sözlərin heç biri normativ leksikaya daxil deyildir, bunların əksəriyyəti köhnəlmiş sözlərin tərkibinə daxil olunmalı sözlərdir. Lüğətdə belə sözlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

*Danışıq sözləri. Ayaq seyri*¹, *baydırmaq*², *şümərək*³, *löyün*⁴, *ərdəm*⁵ və s.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə I c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s.176.

² Yenə orada, s.249.

³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, IV c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s.247.

⁴ Yenə orada, s.236.

⁵ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s.176.

Dini sözlər. Abidlik¹, amin², canamaz³, aşura⁴, axund⁵ və s.

Buna baxmayaraq, dini sözlərin hamısını köhnəlmiş sözlər hesab etmək düzgün olmaz. Son dövrdə, yəni respublikamız milli müstəqillik əldə etdikdən sonra dini görüşlər xalqımızın mənəvi dəyərlərindən hesab edildi və bir sıra dini sözlər fəal sözlər sırasına qayıtmış oldu. Yuxarıda qeyd olunan “amin”, “canamaz”, “aşura”, “axund” kimi sözlər də bu qəbildəndir.

Məhəlli sözlər. Lüğətə məhəlli söz kimi daxil edilmiş bir sıra sözlər, əslində, köhnəlmiş, istifadədən qalmış sözlərdir. Məsələn, arxac⁶, adaq⁷, bəndəm⁸ və s. Əslində, belə sözlər arxaizmlərdir. Çünki bu sözlərin ifadə etdiyi əşya və ya hadisə indi də vardır, lakin onları ifadə edən sözlər sıradan çıxaraq yenisi ilə əvəzlənmişdir. Məsələn, adaq – ilk addım, arxac – qoyun yatağı, qazalaq – araba və s.

Klassik əlaməti ilə verilən sözlər klassik ədəbiyyatda işlənən söz, ifadə kimi şərh olunur. Belə sözlərin bir neçəsini nəzərdən keçirək: dəhr – dünya, aləm⁹, divanəvar – dəlicəsinə¹⁰, şərməndə – utancaq¹¹, təhrir – yazı¹² və s.

Etnoqrafik sözlər kimi lüğətə salınmış sözlər də köhnəlmiş sözlərdir. Məs.: gəlinatlandı – qədim adətlərdən biri, gəlinqaytaran – uzunburun çarıq¹³ və s.

Klassik sözlər əlaməti ilə lüğətdə verilən bu sözlərin, demək olar ki, hamısı vaxtilə ərəb, fars dillərindən dilimizə keçmiş, hazırda işlənməyən vahidlərdir. Həqiqətən də, bunlar köhnəlmiş sözlərin ən bariz nümunələridir. Lakin yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu sözlər elmi baxımdan leksikoloji qruplaşmada klassik sözlər qrupuna ayrılır.

Elə klassik sözlər vardır ki, hal-hazırda dialektlərimizdə işlədilir. Məsələn: *Qaim* sözü ərəb sözüdür, izahlı lüğətdə “sabit, davamlı, möhkəm” mənasında “klassik” söz kimi qeyd edilmişdir¹⁴. Ağcabədi, Bərdə, İmişli,

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə I c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s.30.

² Yenə orada, s.112.

³ Yenə orada, s.386.

⁴ Yenə orada, s.156.

⁵ Yenə orada, s.84.

⁶ Yenə orada, s.133.

⁷ Yenə orada, s.44.

⁸ Yenə orada, s.17.

⁹ Yenə orada, s.571.

¹⁰ Yenə orada, s.651.

¹¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, IV c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s.216.

¹² Yenə orada, s.292.

¹³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s.230.

¹⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, III c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s.18.

Beyləqan bölgələrində toy şənliklərində alqış etiketi kimi işlədilir: “Səni görüm qaim olasan”.

Lüğətdə qədim sözlər kimi öz əksini tapan sözlər də köhnəlmiş sözlərdir, xüsusən də arxaizmlərdir. Məs.: tanıq – şahid¹, bay – dövlətli², anlı – ağıllı, düşüncəli³, ayaqçı – çərçi⁴, ayıtmaq – demək⁵ və s.

İzahlı lüğətlərimizdə qədim sözlər başlığı ilə təqdim edilən bu tip sözlərin arxaizm adlandırılmasını daha məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Lüğətdə köhnəlmiş söz əlaməti ilə verilən sözlər sayca daha çoxdur. Məsələn, bənək – xal⁶; şəb – gecə⁷; suç – günah⁸; şahlıq – hökmdarlıq⁹ və s.

Bu sözlərə nəzər yetirsək, tarixizm və arxaizmləri asanlıqla ayırd edə bilirik. Bundan əlavə, lüğətdə “tarixilik” əlaməti adı altında qeyd olunan sözlərin də hamısı köhnəlmiş sözlərin tarixizm növündən başqa bir şey deyildir. Məs.: xaçnişan¹⁰, elbəyi¹¹, qalabəyilik¹² və s.

Köhnəlmiş sözlərin lüğətdə verilməsində bir sıra qüsurlar vardır. Məs. *bavər* – inanmaq; *divzad* – div balası; *börk* – papaq, baş geyimi; *şülək* – parça topu və s. bu kimi sözlərin leksik-qrammatik izahı verilsə də, onların köhnəlmiş söz olduğunu bildirən bir üslubi işarə belə göstərilməmişdir. Bundan başqa, lüğətdə heç bir əlamətlə fərqləndirilməyən, ədəbi dilin normativ vahidləri sırasında verilən, *abgərdən*, *abru*, *bariqə*, *bədov*, *bıqmaq*, *qəzil*, *falaqqa* və s. sözlərə rast gəlinir. Göründüyü kimi, bu sözlərin bir qismini tarixizmlər, digərini isə arxaizmlər təşkil edir. Lüğətdə köhnəlmiş sözlərin sayı olduqca çoxdur. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” belə sözlər hesabına həddən artıq yüklənmişdir desək, doğru olar. Çünki belə sözlərin bir qisminin “Ərəb və fars sözləri lüğətində” verilməsi kifayət idi.

B.Ə.Xəlilov köhnəlmiş sözlərin qrupları olan arxaizm və tarixizmlərin aşağıdakı üslubi xüsusiyyətlərini vermişdir:

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, IV c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s.262.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə I c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s.248.

³ Yenə orada, s.120.

⁴ Yenə orada, s.175.

⁵ Yenə orada, s.181.

⁶ Yenə orada, s.278.

⁷ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, IV c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s.200.

⁸ Yenə orada, s.158.

⁹ Yenə orada, s.183.

¹⁰ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., Bakı: “Şərq- Qərb”, 2006, s.413.

¹¹ Yenə orada, s.16.

¹² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, III c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s.19.

1. Tarixizmlər və arxaizmlər konkret bir tarixi dövrün real xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məs. kəndxuda, rəncbər, bəy, nökar; 2. Tarixizmlər və arxaizmlər nitq prosesində istehza, kinayə, raport, gülüş və s. çalarlar yaratmaq üçün istifadə olunur; 3. Tarixizmlər və arxaizmlər nitqdə təntənə çalarlığı yaratmaq üçün istifadə olunur; 4. Tarixizmlər və arxaizmlər dövrün dil xüsusiyyətlərini qabarıq vermək, nəzərə çatdırmaq üçün istifadə olunur. 5. Dilin lüğət tərkibi dəyişir, yeniləşir, zənginləşir. 6. Köhnəlmiş sözlər – tarixizmlər və arxaizmlər obrazların xarakterini, ictimai mənşəyini və s. məsələləri oxucuya çatdırmaq məqsədilə istifadə olunur. Məs. Yazıçı hakim sinfi oxucuya çatdırmaq üçün *xan*, *bəy*, *kəndxuda*, *üzbaşı* və s. sözlərdən istifadə edir¹.

B.Ə.Xəlilov tarixizmlərin müxtəlif növlərini göstərmişdir: 1. Vəzifə bildirənlər: *qubernator*, *naib*, *qorodovoy*, və s. 2. Silah adı bildirənlər: *qalxan*, *şəspər*, *aynalı* və s. 3. Ölçü, çəki bildirənlər: *tağar* (25 pud), *çanax* (8 kq), *uruf* (200 qr.), 4. Geyim bildirənlər: *çadra*, *çarşab*, *çuxa*, *qurşaq*, *əba* və s. 5. Alət adı bildirənlər: *xış*, *çift*, *çəmə*, *sana*, *sacayaq* və s. 6. Dini anlayış bildirənlər: *dərviş*, *mürşüd*, *şeytan* və s. 7. Müəssisə adı bildirənlər: *qazamat*, *mollaxana* və s...².

AMEA-nın “Müasir Azərbaycan dili” (I cild) dərsliyində isə arxaizmlərin leksik-semantik bölgüsü aşağıdakı kimi verilmişdir:

1. Köhnə üsul-idarə və vəzifə adlarını bildirən sözlər: *divanxana*, *gömrükxana*, *fərraşbaşı*, *məşəbəyi*, *koxa*, *kəndxuda* və s. 2. Kənd təsərrüfatına və kустar sənətə aid olan primitiv alət adlarını və bunlarla əlaqədar olaraq yaranmış peşə sahiblərini bildirən sözlər: *xış*, *xışçı*, *cüt*, *cütcü*, *vəl*, *cəhrə*, *cəhrə ayırmək* və s. 3. Neftin köhnə üsulla çıxarılması ilə əlaqədar olan sözlər: *jalonka*, *çağrıq*, *dartay*, *dartayçı* və s. 4. Köhnə çəki, ölçü, uzunluq və s. bildirən sözlər: *xalvar*, *batman*, *misqal*, *arşın*, *sajın*, *çərək* və s. 5. Dinlə əlaqədar olan sözlər: *molla*, *huri*, *qılman* və s.³

Biz isə tədqiqat apardığımız dörd cildlik izahlı lüğətdə toplanmış arxaik sözlərin 27 lüğəvi məna növünə rast gəldik və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırdıq: peşə; geyim; rütbə; hərbi; silk, ticarət; müəssisə; bəzək; bədən üzvlərinə aid sözlər; ölçü, çəki adları; bitkiçiliyə aid; vergi; zəng; heyvandarlıqla bağlı; cihaz; alət adları; nəqliyyat; bürc; yemək; qohumluğa aid; silah; dini anlayış; oyun; ay adları; təbiətə aid adlar. Dissertasiyanın II fəslinin 2-ci yarım fəslində həmin arxaizmlərin mənşəyi ilə bərabər semantikasını da vermişik.

¹ Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, s.85-86.

² Yenə orada, s.79-81.

³ Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s.229-230.

İkinci fəslin “**İzahlı lüğətlərdə verilən arxaik sözlərin mənşəyi**” adlanan ikinci yarımfəslində ərəb və fars mənşəli, türk mənşəli və rus-Avropa mənşəli arxaik sözlər sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Türk mənşəli arxaik sözlər. Qeyd edək ki, izahlı lüğətlərdən seçdiyimiz türk mənşəli sözlərin bir qismi əsli (sadə) sözlədirsə, bir qismi alınma sözlərə milli şakilçilər və ya söz kökləri əlavə etməklə dilimizdə yaranan düzəltmə və mürəkkəb sözlərdir. Məsələn:

Aba – 1) Ata. 2) Ata, böyük bacı. Gədəbəy, Quba, Ordubad, Zəngilan – ata; Cəbrayıl, Qax, Təbriz, Şəmkir – ana. *Arançı* – 1) Yayda yaylağa köçməyib öz təsərrüfatında işləyən kəndli. 2) Keçmişdə arandan dağa şey daşıyan, mal gətirib satan və oradan ağırtı alıb aparən adam. *Çarıq* – Gön ayaqqabı. *Çarıqçı* – Çarıq tikib satan adam. *Əriştəçi* – Əriştə bişirib satan adam və s.

Ərəb və fars mənşəli arxaik sözlər. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf dövrləri boyunca dilimizə çoxlu ərəb-fars sözləri daxil olmuş, onların böyük qismi hazırda ümumişlək sözlər kimi fəaliyyət göstərsə də, xeyli söz köhnələrək arxaik fonda keçmişdir. İzahlı lüğətlərimizdə də belə köhnəlmiş ərəb-fars sözləri çoxluq təşkil edir. Məsələn: *Abdəstxana* – Ayaqyolu. *Bab* – 1) Bir kitab mətninin bölündüyü hissələrindən hər biri. 2) Qapı, girəcəkdir; böyük qapı. *Bac* – keçmiş zamanlarda bir yerdən başqa yerə mal və s.-dən alınan rüsum, vergi. *Hail* – 1) Qorxunc. 2) Azman, nəhəng. *Haiz* – 1) Sahib, yiyə. 2) Əhatə edən və s.

Rus və Avropa mənşəli arxaik sözlər. Qeyd edək ki, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə ərəb-fars və türk sözlərinə nisbətən rus-Avropa mənşəli köhnəlmiş sözlər azlıq təşkil edir. Məsələn:

Çervon (rus.) – 1) Keçmişdə Rusiyada 5 və ya 10 manatlıq qızıl pul. 2) SSRİ-də 1922-ci ildən 1947-ci ilə qədər işlənmiş 10 manatlıq qızıl pul. *Çətvər* (rus.) – Metr sistemi tətbiqindən əvvəl 100 qr-a bərabər ağırlıq ölçüsü. *Dialektika* (yun.) – Mübahisə aparmaq məharəti, qarşı tərəfin mühakiməsində ziddiyyət tapmaq, mübahisədə məntiqi dəlillər gətirmək bacarığı. *Ekonomizm* (yun.) – XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərində rus sosial demokratları arasında meydana gəlmiş opportunist cərəyan. *Kavaler* (fr.) – Qadınla birlikdə rəqs edən, yaxud cəmiyyətdə, qonaqlıq və s.-də onu məşğul edən, əyləndirən kişi; pərəstişkar. *Kontorçu* (alm.) – Kontor xidmətçisi, kontorda işləyən adam və s.

İkinci fəslin “**İzahlı lüğətlərdəki bəzi arxaik sözlərin digər mənbələrdə işlənməsi**” adlı üçüncü yarımfəslində izahlı lüğətdə verilmiş arxaik sözlərin Orxon-yenisey abidələrində, Kitabı-Dədə Qorqud”da, klassik ədəbiyyatda, Q.Bürhanəddində, Nəsiminin, “Şühədanamə”nin

dilində və s. mənbələrdə işlənmiş variantları müqayisəli təhlil edilmiş, yeri gəldikcə, Azərbaycan dilinin dialektlərində işlənən arxaik dialektal leksika ilə müqayisə edilmişdir. Məsələn: *asar, baş, biliş, bitik, çəri, ağu, arı, açun, ayaq, carçı, dağar, dustaq və s.*

Açun. Bu söz Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində qədim söz kimi “dünya, aləm, kainat” mənasında qeyd edilmişdir: *Yenə olgün sükuta batdı açun; Qantəmiz indi büsbütün məcnun.* C.Cabbarlı¹.

“Açun” sözü “Divanü lüğət-it-türk”də “ajun” formasında çıxılca “dünya, aləm”, yəni izahlı lüğətdə verilmiş qədim variantla eyni mənada verilmişdir: “...Ajun bəgi çərtilür” – *Dünya* bəyi yox olur².

Bitik. Bu söz Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “məktub, kağız” mənasında, köhnəlmiş söz kimi verilmişdir³. Orxon-Yenisey abidələrində bitig – yazı, bitig taş – yazılı daş, yazılı abidə, bitigli – yazılı mənalarda işlənmişdir. M.Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk” əsərində bitik sözünün üç mənasını vermişdir: 1. Kitab. 2. Yazma. Bu söz məsdər kimi verilmişdir. “Anıñ” bitigi, belğuluğ – onun yazı yazması. 3. Muska. Oğuzca⁴.

“Bitik” sözünün üçüncü mənasını araşdıraq.

“Tükcə sözlük” kitabında “muska” və “oğuzca” sözlərinin mənalərini araşdırdıq və aşağıdakı nəticəyə gəldik. “Muska” müasir türk dilində içində dini bir gücün saxlandığı hesab edilən, onu taxanı hər bir zərərli şeydən qoruduğuna inanılan yazılı kağız mənasını verir.

Oğuzca – müasir türk dilində Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, Qaqauz və bəzi yerlərdə istifadə olunan Türkcəni içinə alan türk dili qrupunun ortaq adı, ikinci mənası isə “bu dildə yazılmış olan” deməkdir.

Bu araşdırmalardan görüldüyü kimi, “bitik sözünün” “Divanü lüğət-it-türk”də verilmiş “muska” və “oğuzca” mənalrı da “yazı, kağız, yazılmış olan” mənalərini verir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşmiş bu söz müasir türk dilində hal-hazırda eyni fonetik tərkibdə qalmasına baxmayaraq, tamamilə fərqli mənalarda işlənməkdədir.

“Bitik” sözünün müasir türk dilində işlənən mənalərinə baxaq.

1. Yorğunluq və xəstəlikdən gücü qalmamış: *Ne bitik, ne cılız işitilmiyor bile.* 2. Vəziyyəti pis olan: Halimiz bitiktir. 3. Dolaşıq⁵.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə I c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s.42.

² Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk: 4 cildə, I c. Bakı: “Ozan”, 2006, s.43.

³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə I c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s.324.

⁴ Kaşkarlı M. Divanü lüğət it-türk tercümesi (Çeviren B.Atalay), II c., Ankara, 1939, s.384.

⁵ Türkce sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 2005, s.501.

Çul-çuxa. İzahlı lüğətdə “geyim, paltar” (adətən, dəbdən çıxmış paltar haqqında) mənasında, köhnəlmiş söz kimi verilmişdir: *Yamayardım babamın çul-çuxasını*. M.Ə.Sabir¹. “Divanü lüğət-it-türk”də eynilə bu sözə rast gəlinmir. Lakin “çupra” sözü “köhnə paltar” mənasında Kaşğari lüğətində qeyd edilmişdir.

Tanıq. Bu söz Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində qədim söz kimi “şahid” mənasında verilmişdir.

“Tanıq” sözü “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında, Q.Bürhanəddinin “Divan”ında, Nəsimi yaradıcılığında və başqa bir sıra abidələrimizdə işlənmişdir.

Q.Bürhanəddinin “Divan”ında “tanux” və “tanuxlux” formasında, “şahid” və “şahidlik” mənalarında işlənmişdir. “Tanuxlux” sözü “tanux” sözündən yaranmışdır. “Tanuxlux” sözü “tanukluğ” formasında eyni mənada Orxon-Yenisey abidələrində də işlənmişdir:

Simarladım tapuna əqlü can ilə tənümi

Tanuxdurur bunun üsdinə cümleyi-ərvah

Eşqə *tanuxlux* gərənməz kimdə insaf var isə².

“Tanıq” sözü “şahid” mənasında müasir türk ədəbi dilində bu gün də işlənməkdədir.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində arxaik sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifi”** adlanan üçüncü fəsil yeddi yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəsildə izahlı lüğətlərdəki arxaik sözlər nitq hissələrinin iştirakına görə təsnif edilmişdir.

“Müasir Azərbaycan dili leksikasının tərkibi” adlanan birinci yarımfəsildə dilin lüğət tərkibi ilə əsas lüğət fondu arasındakı fərqli xüsusiyyətlərdən, müstəqil və qeyri-müstəqil sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifindən bəhs olunmuşdur.

Əsas lüğət fondu dilin lüğət tərkibinə daxil olsa da, öz həcminə, çox uzun tarixə malik olduğuna, ümumxalq xarakteri daşdığına görə fərqlənir.

Dilin lüğət tərkibi də, onda başlıca yeri olan əsas lüğət fondu da, dilin qrammatik quruluşu da zaman keçdikcə dəyişir. Lakin bu dəyişmə eyni dərəcədə, eyni kəmiyyətdə və eyni şəraitdə olmur. Əsas lüğət fondu qrammatik quruluşa nisbətən tez, həm də çox, lüğət tərkibinə nisbətən yavaş, həm də az dəyişilir.

Dilimizdə olan sözləri müstəqil və qeyri-müstəqil sözlər olmaq üzrə iki qrupa ayırmaq olar. İstər müstəqil, istərsə qeyri-müstəqil sözlər öz mənalarına görə eyni deyildir, məsələn, müstəqil sözlərdən *ev* sözü öz

¹ Türkce sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 2005, s.501.

² Qazi Bürhanəddin. Divan. Bakı: Azərənəşr, 1988, s.412-570.

mənasına görə *böyük, beş, mən, yazmaq* sözlərindən, həmçinin bunlar da bir-birindən fərqli olduğu kimi, qeyri-müstəqil sözlərdən *üçün, və, paho* sözləri də bir-birindən fərqlidir. Ona görə də müstəqil və qeyri-müstəqil sözlər ifadə etdiyi mənalara görə qruplara ayrılır ki, bunlara nitq hissələri deyilir.

Biz də Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində işlənən arxaik sözləri əsas və köməkçi nitq hissələri üzrə qruplaşdırmış, onların müəyyən tarixi dövrlərdəki aktivlik səviyyəsini müəyyənləşdirməyə çalışmışıq.

Üçüncü fəslin “**Arxaik isimlər**” adlanan ikinci yarımfəslində izahlı lüğətlərdə işlənən arxaik isimlər araşdırılmışdır.

Kitabələrin dilindəki bir qisim sözlər bu gün üçün arxaikdir, müasir dilimizdə onlardan ya heç istifadə olunmur, ya da onların şəkli dəyişmiş və ya nişanələri qalmışdır. Lakin bu sözlər tarix boyu istifadə edilə-edilə gəlmiş, müəyyən dövrdə onları başqa sözlər əvəz etmişdir. Bu da dillərin inkişafında təbii haldır.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində ən çox rast gəlinən məhz isimlərdir. Dörd cilddə iki mindən yuxarı arxaik ismə rast gəlinir: ağacan – ataya, yaxud böyüyə hörmətlə olunan müraciət; bac; bacalıq; badqış; beyzə; bəzzax; cah; cəhrəçi; cürm; cizyə; çar; çarqo; çətvər; dadrəs, dəhan; darğa; dərun; elaz; eyd; əbna; ədəm; ədyan; fərşəng; fəvc; füsün; gap; geyiş; hail; xab; jelonka; ianə; kolba və s.

Üçüncü fəslin “**Arxaik sifətlər**” adlanan üçüncü yarımfəslində izahlı lüğətlərdə işlənən arxaik sifətlər araşdırılmışdır.

Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən sifət bütün dövrlər üçün öz sabitliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Arxaik sifətlərin quruluşca 3 növü vardır:

Sadə sifətlər. Arxaik sadə sifətlərə Kişvəri “Divanı”ndakı nümunələrdən başlayaraq aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Qarı – bu sözə həm sifət, həm də substantivləşmiş digər ifadədə rast gəlirik; *qatı* – müstəqil mənaya malik, əsasən, “çox” sözünün sinonimi olan “qarşı, qabaq, müqabil, bərk, sərt, möhkəm” mənalarda çıxış edir. “Qatı” Azərbaycan sözü olub, “Kitabi Dədə Qorqud”da, Füzulinin və “Şühədanamə”nin dilində işlənmişdir; *sarıx* – sarı; *ədən* – sağ-salamat; *əsrük* – sərxoş; *şum* – nəhs, uğursuz.

Düzəltmə sifətlər: 1. İsmədən düzələn sifətlər. 2. Feildən düzələn sifətlər.

İsmədən düzələn sifətlərə -lı⁴, -lıq, -lığ şəkilçiləri ilə düzələn sifətlər aiddir: -gu – qəranğu – qaranlıq və s.¹

¹ Eyvazova R.H. Kişvəri “Divanı”nın dili. Bakı: Elm, 1983, s.34-40.

T.İ.Hacıyev “Kitabi-Dədə Qorqud” leksikasından yazarkən bir çox arxaik sifətlərin adını çəkir: ut – abır; utlu – abırlı; utsuz, udsuz – abırsız; al – hiylə; bazlamac; şülən – xoş, yaxşı; bezə, bağır, yoxsul¹.

Tədqiqatçılar R.C.Məhərrəmov, Z.B.Cəfərova, Y.Məmmədovun, R.M.Abdullayevin, A.B.Əliyevin tədqiqat işlərində sifətlərin tədqiqinə rast gəlmək olar².

F.R.Zeynalov “Türkologiyanın əsasları” əsərində əlamət və keyfiyyət bildirən arxaik sifətlərdən danışır: qəhrəman; anığ – kinli; ak – ağ; edqu – yaxşı; even – qəhrəman, cəsür; eçi – böyük; örin – ağ; tok – tox; tuz – duz; uzun; tın – qüvvətli; iraq – uzaq; yoğun; yılcıq – zəngin; uluğ – böyük; ucuz; torik – zəif; erklı – qüvvətli; edğutu – çox yaxşı; bulğak – bulanıq, azca və s.³.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində xeyli miqdarda arxaik sifətlərə rast gəldik: *açıqraq* – daha açıq; *ağcalı* – pullu; *arəstə* – bəzənmiş; *barkeş* – yükçəkən; *batil* – əsilsiz, yalan; *bülənd* – pərraz, ucadan uçan; *dilbaz* – ürəkəçən; *eyməvi* – arxayın; *gülrəng* – açıq-qırmızı; *hail* – qorxunc; *xub* – yaxşı; *xəcil* – üzükara; *kaftanı* – kaftanlı kəndi və s.

Üçüncü fəslin “**Arxaik saylar**” adlanan dördüncü yarım fəslində izahlı lüğətlərdə işlənən arxaik saylar araşdırılmışdır.

Q.Bürhanəddin “Divan”ında verilən arxaik sözlər içində – sağış – hesab, say sözünə də rast gəlirik. Tədqiqatçı bu say haqqında belə məlumat verir ki, Q.Bürhanəddin “Divanı”nda işlənən bu say “Dədə Qorqud”da da işlənir. Orada “sağış günü” – “qiyamət günü” şəklində təsadüf olunur.

Nəsimidə də “say” – “hesab” mənasında işlənmişdir.

Qədim türk yazılı mənbələrində də bu söz yuxarıdakı mənalarda işlənmişdir. Mənbələrdə sayın bütün mənə növlərinə təsadüf olunur: müəyyən, miqdar, sıra, kəsir, qeyri-müəyyən.

Əsrin yazılı abidələrində dilimizdəki miqdar saylarının əksəriyyəti – istər təklidlərin, istərsə də onluqların adları, həmçinin sadə və mürəkkəb sayların çoxu öz əksini tapmışdır. Klassik şeir üslubi növlərində, xüsusilə Xətai dilində bədii-üslubi məqsədlə bəzən ərəb və fars dillərinə məxsus saylar da

¹ Əlizadə S.Q. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: ADU, 1966, s.74-77.

² Məhərrəmov R.C. Sabirin dili. Bakı: Maarif, 1976, s.126; Cəfərova Z.B. Tarixi romanların dilində köhnəlmiş sözlər. Bakı: Nurlan, 2006, s.52-63; Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar, I hissə. Bakı: API-nin nəşri. 1979, s.80-87; Abdullayev R.M. Türk dillərində leksik-semantik konversiya: Filol. üz. fəl. dokt. ... dis. Bakı, 2008, s.87; Əliyev A.B. Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvanininin “Əs-Sihah Əl-Əcəmiyyə” əsərinin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri: Filol. elm nam. ... dis. Bakı, 2007, s.134.

³ Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, s.41.

işlənmişdir, məsələn, yek, dü, səd, həzar, min və s. Buna baxmayaraq, ümumxalq dilinə uyğun olaraq, əşyanın konkret miqdarını göstərmək üçün türk mənşəli say sözləri ədəbi dildə ehtiyacı normal şəkildə ödəmişdir. Aşağıdakı miqdar saylarını (xüsusən tənlikləri) dönə-dönə müşahidə etmək mümkündür: bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, qırq, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doqsan, yüz, min. Mürəkkəb saylar: on dörd, on səkkiz, otuz doqquz, yetmiş iki, iki yüz, beş yüz, yeddi yüz, üç min, beş min, on dörd min, igirmi min, yüz min, yüz tüzən, üç yüz əlli, doqquz yüz qırq beş və i.a.¹

İzahlı lüğətlərimizdə sayların sayı isim və sifətlərlə müqayisədə, onlarla nisbətə çox azdır. Bu izahlı lüğətlərdə arxaik saylar, demək olar ki, yox dərəcəsinədir.

Üçüncü fəslin “**Arxaik əvəzlilər**” adlanan beşinci yarımfəslində izahlı lüğətlərdə işlənən arxaik əvəzlilər araşdırılmışdır.

Müstəqil nitq hissəsi olmaq etibarilə, əvəzliyin mənasında, vəzifəsində əsaslı dəyişikliklər müşahidə edilmir. XVI əsr ədəbi dilində əvəzliyin bütün məna növləri işlənmişdir. Bu nitq hissəsini özündən əvvəlki və sonrakı dövrlərdəki (xüsusən sovet dövründəki) vəziyyətindən yalnız orfoqrafik-fonetik səciyyəli fərqlər ayırır. Eyni zamanda, müasir dilimizə nisbətən “XVI əsr əvəzliyi”nin sözlüyündə bir sıxlıq, genişlik vardır.

Şəxs əvəzliləri: mən, bən, sən, ol, biz, siz, anlar, onlar olar. Şəxs əvəzliləri hal, cəm və s. şəkilçiləri qəbul edərkən bəzi fonetik xüsusiyyətləri əks etdirir. Əlbəttə, I şəxs təkin ikivariantlılığı bundan irəli gəlmir. Mənbələr göstərir ki, “mən” forması XVI əsrdən başlayaraq, “bən”i yazıda üstələmişdir. Xətai dilində, Nişatinin irihəcmli tərcümələrində və b. yazılarda “mən”, Füzulidə gah “mən”, gah da “bən” variantı işlənmişdir.

I şəxs (tək və cəm) əvəzliləri yiyəlik halda -im şəkilçisini qəbul edir; III şəxsə isə yiyəlik haldan başlayaraq bütün hallarda yeni kök morfemlə (an) qarşılaşırıq: *anın, ana, anda, andan*. Cəm şəkilçisi qəbul edərkən III şəxs əvəzliyi bəzən açıq hecaya doğru inkişaf edir. Danışiq dilində daha əvvəllər sabitləşən bu xüsusiyyət o dövrün dilinə nüfuz etməyə başlamışdır.

Qayıdış əvəzliyi. Qayıdış-şəxs mənası “öz” təyini əvəzliyinə mənsubiyyət şəkilçiləri əlavə etməklə ifadə olunur. Qayıdış-şəxs əvəzliyinin kök morfemi hüququnda ara-sıra “kəndü” sözündən istifadə edilsə də, “öz” əvəzliyi xalis ədəbi dil normativi olub, bütün mənbələrdə yüksək tezliyə malikdir.

İşarə əvəzliləri atributiv-substantiv səciyyəli sözlər kimi müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsini daşıyır. Ədəbi dildə ən çox nəzərə çarpan,

¹ Əlizadə A. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində sayların ifadə olunmasına dair / Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı, 1967, s.115-127.

fəaliyyətdə olan işarə əvəzliliklərindən “ol, o, bu, oylə, elə, boylə, böylə, belə” sözlərini göstərmək olar.

Haqqında danışılan əvəzliliklərdən başqa, işarə məqsədi ilə bəzən “həmin, həman, şol, şöylə, uş, uşlu, ha, ha böylə, ha bu” sözlərindən də istifadə edilmişdir. Qeyd edək ki, “üş” və “uş bu” əvəzlilikləri Xətəinin, “ha” və “ha böylə” isə Füzulünün fərdi dil üslubunun göstəriciləridir. “Şu, uş” əvəzlilikləri Nəsimi dilində də işlənmişdir¹.

Sual əvəzlilikləri. Müasir ədəbi dilimizdə sual əvəzliliklərinin kəmiyyətcə sıxlığı diqqəti cəlb edir. Bunun səbəbi təkcə fonetik variantlılıq deyil, dialekt danışığı nitqi üçün səciyyəvi olan bəzi sual əvəzliliklərinin bədi dildə öz sinonimləri ilə paralel işlənməsi idi. Arxaik sual əvəzliliklərinə kim, nə, qanda, xanda, qandan, xandan, xansı, necə- nişə, nəçük, nədən, nəçün? nəpə? qansı, qaçan, netə? və s. göstərmək olar.

Qeyri-müəyyən, təyini və inkar əvəzlilikləri. Bu əvəzlik növlərinin qeyri-müəyyən növü özü də 2 qrupa ayrılır: 1) Topluluq bildirənlər. 2) Təklil, yaxud hissə, qisim bildirənlər. Birinciyə: qamu//xamu, qamısı//xamısı, qamumuz, varı, varısı və s. nümunə göstərmək olar.

R.H.Eyvazova da “Kişvəri “Divan”ının dili” əsərində əvəzliliklər haqqında maraqlı tədqiqat aparmışdır. Müəllif Kişvəri dilində işlənən bu, munun; ol, şol, şul; oşol, oşul, oş, uş – ol; uş, oş, uşbu, oş, uş; öylə, böylə; həmin, həman, uştə; eşə, nişə nə üçün, nişə, neşün, nöhün, nədən, necə, nicə; xani, xansı, qanqı, hanqı, xansı, qanqı, hanqı, xansı, qanqı; qaçan, xaçan, kaçan – çağ anlamında; qayan; hər, öz, vari (bütün, hamı, tamam sözlərinin sinonimi) və digər əvəzliliklər haqqında müəyyən məlumat vermişdir².

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində müəyyən arxaik əvəzliliklərə rast gəldik: böylə – belə; nə hasil – necə; kəndi – öz; qaçan – haçan; qamu – hamı; qanqı, qanqu – hansı; bu – munun; ol-şol-şul; oşol-oşul; oş-uş-ol; uş-oş, oşlu; oş-uş, munca – mundaq; niyə-nişə və s.

Üçüncü fəslin “**Arxaik feillər və zərflər**” adlanan altıncı yarımfəslində izahlı lüğətlərdə işlənən arxaik feil və zərflər araşdırılmışdır.

Arxaik feillər. Azərbaycan dili feillər sistemində görə zəngin dillərdən biridir. Azərbaycan dilində müxtəlif iş, hərəkət, hadisə və s. proseslərin ifadəsi üçün kifayət qədər söz və bu sözləri müxtəlif mənə çalarlığında formalaşdıran vasitələr vardır. Diqqətlə yoxladıqda aydın olur ki, varlıqlarla əlaqədar olan bu və ya digər işi, hərəkəti, hadisəni ifadə edən feillər və onların morfoloji vahidləri müvafiq anlayışları ifadə edən isimlərlə, xüsusən

¹ Nağısoylu M.Z. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı: Nurlan, 2003, s.188-189.

² Eyvazova R.H. Kişvəri “Divan”ının dili. Bakı: Elm, 1983, s.110, 224.

konkret varlıqların adları ilə bağlıdır və bunlardan bir çoxu hətta konkret varlıqları ifadə edən isimlərdən düzəldilmişdir. Belə feillərin bir qismini düzəltmə sözlər kimi kök və şakilçilərə ayırmaq, hətta hansı sözdən düzəldiyini müəyyənləşdirmək üçün xüsusi axtarış – tədqiqat lazım gəlmir, lakin belə feillərin bir qismi çox qədim zamanlarda formalaşdığından, bir qismi isə vaxtilə canlı, lakin indi işlədilməyən, ölmüş sayılan sözlərlə əlaqədar olduğundan belə feillərin hansı əsildən törədiyini aydınlaşdırmaq üçün xüsusi tədqiqat işi lazımdır. Biz, sadəcə, izahlı lüğətlərdə verilmiş bəzi arxaik feillərin siyahısını verib, təhlilinə nəzər saldıq.

Müasir ədəbi dilin izahlı lüğətlərində verilən arxaik feilləri işlənməsinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq məqsədəuyğun olar:

1. Müasir ədəbi dilimiz üçün tam arxaikləşmiş feillər: 1. *ay* – demək, söyləmək; 2. *qanmaq* – doyuzdurmaq, susuzluğu yatızdırmaq; 3. *gidərmək* – kənar etmək, yox etmək, götürmək; 4. *ivmək* – tələsmək; 5. *ısıрмаq* – dişləmək; 6. *irgürmək* – yetişdirmək, çatdırmaq; 7. *onalamaq* – sağalmaq, yaxşılaşmaq və s. Bu feillərin təhlilinə həmçinin Orxon-Yenisey abidələrində, “Qutadqubilik”də, Mahmud Kaşğarının lüğətində, İbn Mühənnə lüğətində, rus dilçilərindən V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun əsərlərində; “Kitabi-Dədə Qorqud” da, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında rast gəlmək mümkündür və bu feillər izahlı lüğətlərdə də öz əksini tapmışdır.

2. İlk mənasından fərqli mənə qazanmış feillər: 1. *imrənmək* – arzulamaq, istəmək, sevmək; 2. *isarlamaq* – tapşırmaq; 3. *irişmək* – çatmaq, yetişmək, qovuşmaq; 4. *yastanmaq* – söykənmək; 5. *qarımaq* – qocalmaq; 6. *toylamaq* – qonaq etmək; 7. *uçunmaq* – titrəmək, qorxmaq və s. Bu feillərin müxtəlif mənbələrdə işlənmə məqamlarını da nəzərə çatdırmaq istərdik.

Ay və ayıt feilinin qədim türkdilli mənbələrdə “demək, söyləmək” mənaları ilə yanaşı, “izn vermək, soruşmaq” mənalarına da təsadüf edilir.

Q.Bürhanəddinin dilində bu sözün “ayt” və “aydır” şəkillərinə təsadüf olunur. Orxon-Yenisey abidələrində isə bu leksemin qeyd olunan mənalarla yanaşı, “mühakimə yürütmək, xəbər vermək, əmr etmək, xəbər göndərmək” mənaları da qeydə alınmışdır.

Azərbaycan yazılı abidələrində “ayıt” feili “demək” feili ilə paralel işlənməmişdir. XVIII əsrin əvvəllərinə qədər bu mənərə müşahidə olunsada, sonrakı dövrlərdə “ay” leksemi arxaikləşərək ədəbi dildən çıxmışdır.

Bu leksem hal-hazırda Füzuli rayon şivəsində “söyləmək” mənasında işlənir: “O, ma söz *aydı*”.

Dəpələmək sözü bu gün arxaik söz kimi işləkliyini itirsə də, onun kökü olan *dəp*, *təp* feili müasir dilimizdə işlənən “təpik, təpinmək” – “acıqlanmaq” sözlərinin tərkibində izlərini qorumuşdur.

İvmək – “tələsmək”. Bu feil M.Kaşğari lüğətində, “Qutadqu bilik”də “ev, iv” şəklində eyni mənada işlənmişdir. Abidələrdə bu kökdən yaranmış *evək* – “tələskən, təcili”, *evət* – “tələsik” və s. derivatlara təsadüf olunur.

İrgürmək – “yetişdirmək, çatdırmaq”. Bu söz “Dədə Qorqud”da da “irgürmək” – “yetişdirmək, çatdırmaq” mənasını bildirir. Məs.: Muradilə məqsuda *irgürəm*, dedim. Murada yetürmədin, məni¹.

Uçunmaq – “titrəmək, qorxmaq”: Düşdü könül gözlərinə şimdi oxından *uçunur*, görün ki, Can nələr çəkər butü dili-məftun için; Könül *uçındı* çü gördi gisuları çərisin. Dedüm ki, dəprənü turu, üşənmə qarası çox.

Ağdərə, Cəbrayıl, Oğuz, Şuşa şivələrində *uçunmax* fonetik variantında işlənərək, “yellənmək” mənasını bildirir: Gəl bir *uçunax* (Oğuz).

Daşkəsən, Qazax, Tovuz, Şəki şivələrində isə “həvəslənmək, meyil etmək” mənasında işlənir. Xalq danışığı dilində işlənən “*ürəyi uçunmaq*” ifadəsinin tərkibində bu feilin ilkin mənası qorunmuşdur.

3. İlk mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan feillər:

Adanmaq – tanınmaq, şöhrət qazanmaq; *aldamaq* – aldatmaq; *əyərləmək* – yəhərləmək; *qıvanmaq* – güvənmək, arxalanmaq; *qaxmaq* – vurmaq; *qucmaq* – qucaqlamaq, sarılmaq və s.

Adanmaq – “tanınmaq, şöhrət qazanmaq”. Füzuli rayon şivəsində bu söz *addandırmaq* şəklində “adlı-sanlı etmək, şöhrət qazandırmaq” mənasında işlənir: Kazımı nahax bu qədər *addandırırılar*, o muna layix doy. Gəncə şivəsində isə “nişanlamaq, adaxlamaq” mənasını bildirir.

Aldamaq – “aldatmaq”. Bu feil Nəsiminin şeirlərində də eyni formada təsadüf olunur: Al ilə ala gözləri *aldadı* aldı könlümü, Alini gör nə al edər, kimsə irişməz alinə. Qədim türkdilli mənbələrdə də *aldamaq* feili “aldatmaq” mənasında qeydə alınmışdır. Dilçilik ədəbiyyatında belə bir fikir var ki, *aldamaq* feilinin tərkibində işlənən -da/-də şəkilçisi müasir ədəbi dildə işlənən -la/-lə şəkilçisinin qədim fonetik variantıdır.

R.Ə.Rüstəmov çox doğru olaraq göstərmişdir ki, konkret bir sözün müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşdiyini sübut etmək üçün həmin sözün əvvəllər bu dildə işləndiyini müəyyənləşdirmək lazımdır².

Başqa sözlə desək, dialektlərdə arxaizm dedikdə, vaxtilə dilimizdə işlənmiş, hazırda müasir ədəbi dildə olmayan və dialekt və şivələrdə yaşayan sözlər nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində xeyli arxaik feillərə rast gəldik. Onlardan bəzilərinin izahları yuxarıda aparıldı. Qalanları isə dissertasiyanın

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: “Yazıçı”, 1988, 265 s.

² Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feilin quruluşca növləri. Bakı: Az.SSR EA-nın nəşri, 1963, s.71-72.

sonunda lüğət bölməsində verilmişdir.

Arxaik zərflər. Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloqiyasında zərf elə bir mövqeyə malikdir ki, buraya daxil olan sözlər bəzən ortaqlıq formasında işlənmişdir. Tədqiqatçılardan A.K.Şərifova “Ü.İsanın “Mehri və Vəfa” məsnəvisinin paleoqrafik, orfoqrafik və leksikoloji tədqiqi” adlı dissertasiya işində “uzaq”, “ayrı”, “tək”, “bir daha”, “dəğmə” – hər: hər bir, hər hansı, təsadüfi, “duğəli” – bütün, hamısı, büsbütün, çox, “dün” – gecə, dünən, “geru” – sonra, yenidən, “munda” – bunca, bu qədər, “uru” – yuxarı, ayağa, dik, şaquli, düz, “yavlaq” – çox, çox sərt, şiddətli, yaxşı və s. zərflər haqqında məlumat verilir¹.

R.M.Abdullayevin yazdığı “Türk dillərində leksik-semantik konversiya” adlı dissertasiya işində numerativ söz – isimlərin zərflərə keçidindən, həcm, ölçü bildirən sifətlərin zərfə keçməsindən əmələ gələn zərflərdən və digər zərflərlə ortaqlıq olan sözlərin təhlilindən bəhs edilir². Həcmənin böyüklüyünə görə zərflər lüğətdə verilir.

Üçüncü fəslin “**Arxaik köməkçi nitq hissələri**” adlanan yeddinci yarım fəslində izahlı lüğətlərdə işlənən arxaik qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər araşdırılmışdır.

Elmi ədəbiyyatlarda arxaik bağlayıcı və qoşmaların tədqiqinə aid müxtəlif məlumatlar verilir. Müasir türk dillərində bağlayıcılardan bəhs edərkən F.R.Zeynalov tarixi türk dillərində işlənən “çün, çünki, ki, kim, əgər, hərəgah, zira, zira ki, indi ki, vaxt ki, bir halda ki, madam ki, yoxsa” tipli bağlayıcıları misal göstərir³. Göründüyü kimi, bu bağlayıcıların bir qismi müasir ədəbi dilimizdə, tarixi abidələrimizdə və klassiklərimizin əsərlərində qalmışdır.

Qoşma. “XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili tarixinə aid materiallar” adlı dərs vəsaitində arxaik qoşmalar iki hissəyə bölünür.

“a) mənşəcə əsl Azərbaycan arxaik qoşmaları, b) alınma arxaik qoşmalar.

Mənşəcə əsl Azərbaycan sözlərindən ibarət olan arxaik qoşmalar 40-a yaxındır.

Dilimizin qədim və orta əsr yazılı abidələrinin dilində, eləcə də klassiklərimizin əsərlərində bir sıra arxaik qoşmalara rast gəlinir ki, bunlara “saru, qarşu, ilən, çün-üçün, içrə, birlə~bilə, kibin-kib, bərlü~bərü, ilərü, doğru, dəkin, cılayın~cıləyin, geyri, artux” və s. sözləri misal göstərmək

¹ Şərifova A.K. Ümmi İsanın “Mehri və Vəfa” məsnəvisinin paleoqrafik, orfoqrafik və leksikoloji xüsusiyyətləri: Filol. elm nam. ... dis. Bakı, 2008, s.68-88.

² Abdullayev R.M. Türk dillərində leksik-semantik konversiya: Filol. üz. fəl. dokt. ... dis. Bakı, 2008, s.46, 58-59.

³ Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində bağlayıcılar. Bakı, 1967, s.80-85.

olar. Göründüyü kimi, bu qoşmaların əksəriyyəti müasir dil baxımından fonetik arxaizm hesab edilən, yalnız hərf və səs tərkibinə görə fərqlənən sözlərdən ibarətdir. Həmin qoşmaları ifadə etdiyi məna çalarlıqlarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Zaman bildirənlər: bərbü~bərü, sonrə, ilərü və s.: Gövhərin yegdanəsindən *ilərü* pərgar idim (Xətai).

2. İstiqamət bildirənlər: saru, doğru və s. Qeyd edək ki, “sarı” qoşmasının fonetik variantına Füzuli divanında rast gəlməsək də, “Şühədanamə”nin dilində tez-tez təsadüf olunur, məsələn: Kufə *sarusinə*, Məşriqün *sarusinə*, Fərat çayınun *sarusinə* və s.

3. Məsafə bildirənlər: dəkin. Məs: Ol vəqtə *dəkin*, gecəyə *dəkin* və s.

4. Bənzətmə bildirənlər: kibi, kipi, kib, kip, cılayın, ciləyin, misali, nisbətli və s. “Şühədanəmə”: gülüstan *kib*, yəyag *kib*, yılan *kibi*, tikən *kipi* və s.

Qədim yazılı abidələrimizdə fəal işlənən “cılayın” qoşmasına “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında və klassiklərimizin əsərlərində rast gəlirik: Evinizə buncılayın övrət gəlməsin, xanım hey (“Kitabi-Dədə Qorqud”).

Qeyd edək ki, əsasən, Nişatinin dilində işlənən “cılayın, ciləyin” qoşması sonralar arxaıkləşmiş, Füzuli divanında işlənməmişdir.

5. Səbəb-məqsəd qoşmaları: içün, çün, ötri və s. Məs: anun *çün*, xəlq *üçün* və s.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində də yuxarıda göstərilən bir sıra qoşmalar öz əksini tapmışdır. Lüğətdə rast gəldiyimiz arxaik qoşmalara *birlə, ilən, bərlü, içrə, çün, kibi, ilərü* və s. sözləri misal göstərmək olar.

Ədat. Qeyd edək ki, dilimizin izahlı lüğətlərində bir sıra arxaik bağlayıcı, ədat, modal sözlərə rast gəldik. Burada işlənmiş arxaik ədatlara “axır, dəxi, us, böylə, öylə, vəli, ayırıq, haşa, görün kim, bari”, bağlayıcılara “leyk, vəli, əgərçi, əmmə, dəxi, xah, kim, gərçi, gər”, modal sözlərə “mütləqə, billah, sanasan ki, həqqa” və s. sözləri misal göstərmək olar. Göründüyü kimi, qoşmalarda olduğu kimi, digər köməkçi nitq hissələrinə aid köhnəlmiş sözlərin də əksəriyyəti fonetik arxaizmlərdən ibarətdir. Həmin arxaik sözlər tarixən Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində geniş şəkildə işlənsə də, müasir dil baxımından köhnəlmiş, öz ümumişləklilik xüsusiyyətini itirmişdir.

Ümumilikdə, izahlı lüğətlərimizdə 8-dən çox bağlayıcıya, 20-dən artıq qoşmaya, 10-dan çox ədat, 5-dən artıq modal sözə isə rast gəlinir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat prosesində əldə olunmuş qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. Tədqiqat aşağıdakı nəticələri xüsusi qeyd etməyə əsas verir:

1. Tədqiqat zamanı gəldiyimiz qənaətlər bir daha sübut edir ki, izahlı lüğətlərimizdə işlənmiş arxaizmlər işləklilikdən çıxaraq dilin passiv lüğətinə

keçsə də, tamamilə unudulmamış, sadəcə, onların işlənmə dairəsi məhdudlaşmışdır. Belə sözlərin bir qismi dilin öz daxili inkişafı nəticəsində dildən söz atılması, əvəzlənməsi və ya dildən söz atılması, əvəzlənməsi və ya dilə yeni söz və ifadələrin gətirilməsi şəklində arxaikləşmiş, bir qismi isə ictimai-siyasi proseslərlə əlaqədar olaraq yenidən dilə qayıtmışdır.

2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində əks olunan arxaik sözləri ayrı-ayrılıqda tədqiq etməklə xalqımızın mədəni inkişafında baş verən prosesləri izləmiş olduq və bir daha bu qənaətə gəldik ki, ərəb-fars sözləri lüğətində verilən alınma arxaizmləri nəzərə almasaq, ümumilikdə arxaik sözlərin lüğətlərdə verilməsi onların daha geniş arealda mənimsənilməsi, eləcə də tarixi struktur və semantikasının dərk olunması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu lüğətlərdəki Nəsimi dövründən bu günədək ədəbi dilimizdə köhnələn çoxsaylı arxaik sözlərin araşdırılması tarixən ədəbi dilimizin lüğət tərkibində və sözlərimizin semantikasında baş verən mürəkkəb dəyişmə proseslərini üzə çıxarmağa imkan yaratdı. Aydın oldu ki, lüğətdə rast gəldiyimiz sözlərin bir qismi sinonimləşmə (qəm-xar – qəmçəkən, dilmanc – tərçüməçi, arıtmaq – təmizləmək, əhd qılmaq – əhd etmək, eyicə – yaxşıca, sandıqdar – xəzinadar, eymək – arxayın və s.), bir qismi omonimləşmə (yazı – çöl, mətn; dəli – igid, ağıldankəm; ayaq – qədəh, bədən üzvü; kəpənək – yapıncı, həşərat və s.), digər qismi isə morfoloji və fonetik əvəzlənmə (ol – o, kim – ki, ayırıq – ayrı, qarıq – qarı, suv – su və s.) prosesləri nəticəsində arxaikləşmişdir.

3. Lüğətdəki sözlər dilçilik ədəbiyyatındakı bölgülərə əsasən, lüğəvi və fonetik arxaizmlər olmaqla qruplaşdırılmış, lüğəvi arxaizmlər də leksik və semantik arxaizmlər kimi iki növə ayrılmışdır. Ümumilikdə 150-dən artıq lüğəvi (iraq – uzaq, uyumaq – yatmaq; afiyət – cansağlığı; alaman – soyğun, talan; cələsə – iclas, məsələ; çapar – atlı; çeşm – göz; dəstfərman – qulluqçu; düş – yuxu; bənək – xallı (Qazaxda); əsən – sağ salamat; aş – yemək; dağar – heyvan dərisindən hazırlanan torba (şimal-qərb dialektlərində bu söz qısaboy, pis adam anlamında da işlənir); dehqan – kəndli, əkinçi (şimal-qərb dialektlərində çəyirtkə növü kimi indi də qalmışdır) və s.) 50-dən artıq isə fonetik (dəstgirə – qulp (dəsgirə – Bakı, Kürdəmir, Ordubad dialektlərində toxunma səbət, zənbil); dikte – imla, bu gün də dikte etmək var; düdük (dudax – Ağdam, Gəncə, Kürdəmir, Mingəçevir, Şəki) – uşağın sidiyini beşikdə axıtmaq üçün boru; qoyumçu – kuyumçu (müasir türk dilində hazırda bu söz işlənir) – qızıl – gümüşdən qab-qacaq şeyləri qayıran; tasabaxan – falabaxan və s.) arxaizm toplanmışdır.

4. Lüğətdə, əslində, arxaik söz olan bir çox dil vahidlərinin danışığı sözləri (baydırmaq, sürümək, löyün, ərđəm, bəndivan), dini sözlər (aminxan, vai, beytullah, beytülmal), məhəlli sözlər (ambıl, adaq, irişmək

və s.), klassik əlaməti ilə verilən sözlər (dəhr – dünya, aləm; yeksan – bərabər, cürm – günah; təhrir – yazı və s.), etnoqrafik sözlər (gəlinatlandı – qədim adətlərdən biri; gəlinqaytaran – uzunburun çarıq), qədim sözlər (tanıq – şahid; bay – varlı, dövlətli; ayıtmaq – demək; anlı – düşüncəli, ağıllı və s.) adı altında təqdim olunması çaşqınlıq yaratdığından belə vahidlərin də köhnəlmiş sözlər adı altında verilməsi məqbul sayılmışdır.

5. Lüğətlərdə “bavər etmək – inanmaq; divzad – div balası; börk – papaq, baş geyimi; şülək – parça topu” kimi sözlərin leksik-semantik izahı verilsə də, onların köhnəlmiş söz olduğunu göstərən heç bir ülubu işarə göstərilməmişdir. Bundan başqa, ədəbi dilin normativ vahidləri sırasında “abru, bac, bədöv, bıqmaq, vəl, falaqqa, alçı, əsrək, gözək, risalə, küz, zağlamaq” kimi çoxsaylı sözlər verilmişdir ki, əslində, bu vahidlərin hamısı arxaik sözlərdən ibarətdir.

6. Araşdırma zamanı müəyyən olunmuşdur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlək olan “cənab, davamiyyət, haram etmək, girov, halal, ianə, ixtiyar sahibi, katib, mülk, ah, ayparalı, kömbəçi” tipli sözlər də, lüğətdə istifadə olunan “cinsiyyət, hakim, iqlim, imalə, qərardad, qəsədəcilik, ləhcə, minacat” sözləri də izahlı lüğətlərdə köhnəlmiş sözlər sırasında verilmişdir. Burada rast gəldiyimiz “duaçı, hafız, kəbin, mollabaşı, mərsiyə, rəsul, ilahiyyət, axund, hacı, ziyarət” kimi çoxsaylı dini sözlər isə lüğətlərin tərtib olunduğu dövr baxımından köhnəlmiş sözlər olsa da, ölkəmizin müstəqillik əldə etməsindən sonra yenidən dilimizin ümumişlək vahidləri sırasına qayıdan sözlərdəndir.

7. Lüğətlərdən toplanan arxaizmlər 27 mənə növü üzrə (peşə, geyim, rütbə, bəzək, bədən üzvləri, bürc, qohumluq, silah, alət, nəqliyyat və s.) qruplaşdırılmış, mənşəyə görə ərəb, fars, türk, rus-Avropa sözlərinə ayrılmışdır.

8. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik olan “biliş, asar, bitik, baş, çəng, çəri, qutlu, ağca, alaman, arı, alım, açun, suç, düş, tanıq, basma, bal, bar, bənək, can, canışın, çarıqçı, çarqat, çarsu, dağar, əlbəsə, ərsəmək, çövkirmək, edici, eyicə, qamu” tipli onlarla sözün mənbələrdə araşdırılması göstərir ki, bu sözlər tarixi dilimizin müxtəlif dövrləri üçün xarakterik olmuş, qədim yazılı abidələrimizdə, klassiklərimizin əsərlərində özünü qoruyub saxlamışdır. Türk dillərinə aid əsas lüğətlərdə əks olunan belə sözlər hazırkı dialekt və şivələrimizdə, eləcə də, digər türk dillərində işlənməkdədir.

9. Lüğətlərdən toplanan arxaik sözlərin nitq hissələri üzrə qruplaşdırılması göstərir ki, belə sözlərə həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələri arasında rast gəlinir. Arxaik sözlər içərisində daha çox isimlər (1300-dən çox), sonra isə sifətlər (30-dan çox), feillər (154-dən çox), zərflər (42-dən çox), əvəzlilər (20-yə yaxın fonetik dəyişməyə rast gəlinərsə də, 6

sözü arxaikləşmiş hesab etdik) köhnəlmişdir. Burada 20-dən çox arxaikləşmiş qoşma, 10-dan artıq ədat, 8-dən çox bağlayıcı, 5-dən artıq modal söz əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı və Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində işlənən arxaizmlərin qısa lüğəti verilmişdir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları çap olunmuş aşağıdakı əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan dilində arxaik sözlərin heca tipləri // ADU. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIV Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 2010, s.144-145.

2. Azərbaycan dilində arxaik isimlər (türk dili ilə müqayisəli şəkildə) // ADU. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 2011, s.116-118.

3. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki bəzi arxaik sözlər barədə // Pedaqoji Universitet xəbərləri. Bakı, 2013, s.250-252.

4. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki bəzi arxaik sözlərin dialektlərimizdə izi // Filologiya məsələləri. Bakı, 2012, № 10, s.209-214.

5. Лингвистические словари, изданные в 1990-2000 гг. // Ученые записки Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского. Филология. Социальные коммуникации. Том 27(66). Симферополь, 2014, № 3, с.274-282.

6. İzahlı lüğətlərdə işlənən semantik, leksik, fonetik arxaizmlər // Filologiya məsələləri. Bakı, 2014, № 10, s.226-232.

7. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaik feillərin dialektlərimizdə izi // Pedaqoji Universitet xəbərləri. Bakı, 2014, s.242-245.

8. İzahlı lüğətlərdə işlənən ərəb, fars mənşəli arxaik sözlər // Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2014, № 4, s.147-159.

9. История азербайджанского словароведения // Материалы международной научно-практической конференции. ПГЛУ. Пятигорск, 2015, с.109-112.

10. Təhsilin təmin edilməsi problemləri: izahlı lüğətlərdə işlənən arxaik köməkçi nitq hissələri // “Azərbaycanda təhsil quruculuğunun prioritetləri – müasir yanaşmalar” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, 2015, s.182-184.

**АРХАИЧНЫЕ СЛОВА В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА**

РЕЗЮМЕ

Настоящая диссертация состоит из введения, 5 глав, заключения, приложения и списка использованной литературы.

Во введении диссертационной работы рассматриваются актуальность темы и научная новизна работы; определяются объект и предмет, цели и задачи исследования, основные положения, вынесенные на защиту, а также дается информация о теоретическом и практическом значении диссертации, методах, апробации и структуре исследования.

Первая глава называется **«Виды архаических слов которые отражались в толковых словарях азербайджанского языка»**. Здесь рассматривается исторический путь турецкой и азербайджанской лексикографии. Произведение «Дивани-лугат-ит-тюрк» (XI в.) М.Кашгари оценивается как первый словарь тюркских народов. В этой главе архаизмы делятся на лексических и фонетических. А лексические архаизмы делятся на лексических и семантических.

Вторая глава называется **«Лексико-семантические виды архаичных слов в толковых словарях, их происхождение и использование в других источниках»**. Здесь анализируются лексико-семантическая сфера архаических слов, расследуется их происхождение и использование в других источниках. Здесь архаическая лексика сравнивается с классическими литературными произведениями, и современной диалектической лексикой Азербайджанского языка.

Третья глава под названием **«Классификация архаических слов по частям речи в толковых словарях азербайджанского языка»** посвящена вопросам классификации архаичной лексики, отраженных в пояснительных словарях, по участию частей речи. Отмечается активный роль имена существительных, глаголов, наречий и т.д.

В заключении диссертации обобщаются научные результаты, установленные в процессе исследования и выводы исследования.

THE ARCHAIC WORDS IN THE AZERBAIJAN EXPLANATORY DICTIONARIES

SUMMARY

The dissertation consist of the "Introduction", five chapters, "Conclusion" list of references and "Appendix".

In the "Introduction" are substantiated the urgency of the subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work; is given the information about the subject, object, purpose, task and methods of the research, about the appraisal and structure of the dissertation.

The first chapter is called "**Kinds of archaic words which were reflected in the explanatory dictionaries of the Azerbaijani language**". The Turks, as well as the history of lexicography are shown, the Turkish peoples of the ancient and rich history of lexicography. Mahmud Kashgari "Divani Lûgat-it-Turk" work of XI century, the first dictionary of Turkish peoples is regarded as language features. The first chapter has been addressed in other ancient and modern dictionaries. In this chapter archaisms classifies on the basis of division, the linguistic and phonetic archaisms two semi-chapter archaisms researched. In this regard, archaisms linguistic divides into two groups: a) lexical archaisms. b) semantic archaisms.

The second chapter is called "**Lexico-semantic types of archaic words in explanatory dictionaries, their origin and use in other sources.**" The archaic language of the two semi-chapter lexical and semantic groups, explanatory vocabularies and semantics are investigating the origin of the archaic words. In this chapter the lexical-semantic sphere of archaic words is analyzed, their origin and use in other sources are investigated, the archaic vocabulary is compared with classical literary works, and modern dialectical vocabulary of the Azerbaijani language.

The third chapter entitled "**Classification of archaic words by parts of speech in explanatory dictionaries of the Azerbaijani language**" is devoted to the classification of archaic vocabulary, reflected in explanatory dictionaries, on the participation of parts of speech. The active role of nouns, verbs, adverbs, etc. is noted.

In the conclusion are generalized the main results of the research.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

САМИРА АГИЛ кызы ХАЛАФОВА

**АРХАИЧНЫЕ СЛОВА В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по филологии

БАКУ – 2018

